

**М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө
университети**

Кыргызстан эл аралык университети

Д 08.24.697 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК.:339.543.2 :339.543.622(575.2)(043.5)

Тургунбекова Каухар Тургунбековна

Кыргыз Республикасында бажы көзөмөлүн өнүктүрүү

08.00.10 – финансы, акча жүгүртүү жана кредит

экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
Авторефераты

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин финансы, талдоо жана бухгалтердик эсеп кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Бексултанов Азисбек Абдилкариевич,**
экономика илимдеринин доктору, доцент, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетинин башкаруу, бизнес жана укук кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттери: **Токтобекова Майрам Акматбековна,**
экономика илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Ж. Абдрахманов атындагы Мамлекеттик башкаруу академиясынын экономика жана башкаруу кафедрасынын профессору

Сарбагышева Айгуль Эсеновна,
Экономика илимдеринин кандидаты, С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин финансы жана менеджмент кафедрасынын доценти

Жетектөөчү уюм: Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин банк иши жана салык салуу кафедрасы, дареги: 720033, Бишкек шаары, Жибек-Жолу проспекти, 394

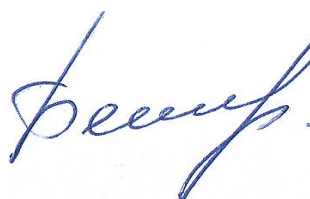
Диссертациялык ишти коргоо 2025 жылдын 24- январында саат 13.00 дө М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетине жана Кыргызстан Эл аралык университетинине караштуу Д 08.24.697 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү 58.

Диссертациянын видеоконференциясына кирүү үчүн шилтеме: <https://vc.vak.kg/b/082-s27-wxr-tw8>

Диссертациялык иш менен М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илим-изилдөө университетинин (720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү 58) жана Кыргызстан Эл аралык университетинин (720001, Бишкек ш., Чуй просп., 255) китепканаларынан жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан таанышууга болот https://stepen.vak.kg/diss_sovety/d-08-24-697/

Автореферат 2024 жылдын 24 – декабрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
экономика илимдеринин
кандидаты, доцент

Байтерекова Г.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кайсы гана өлкөдө болбосун социалдык-экономикалык процесстерди, саясий жана башка процесстерди жөнгө салуу мамлекеттик башкаруунун натыйжалуу тутуму болмоюнча мүмкүн эмес, анын эң маанилүү элементи, эреже катары, мамлекеттик жана мамлекеттик эмес болуп айырмаланган көзөмөл болуп саналат.

Мамлекеттик көзөмөлдүн түрлөрүнүн бири – бажы көзөмөлү. Социалдык-укуктук көрүнүш катары бажы көзөмөлү окумуштуулар тарабынан ар кыл өңүттө жигердүү изилденип келет. Бул толук табигый көрүнүш, анткени бажы көзөмөлү коомдук жана мамлекеттик коопсуздуктун негиздерин камсыз кылууга, бажылык-укуктук мамилелердин бардык катышуучуларынын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоого багытталган, бул евразиялык экономикалык интеграциянын активдешүүсүнүн шартында өзгөчө мааниге ээ.

Ушуга байланыштуу, Кыргыз Республикасынын бажы органдарынын алдында мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн түзүү, тышкы экономикалык ишмердүүлүктүн катышуучулары үчүн жагымдуу шарттарды түзүү жана өлкөнүн транзиттик жагымдуулугун, мамлекеттик бюджеттин сапатын жогорулатуу, мамлекеттик экономикага инвестицияларды көбөйтүү үчүн бажылык жөнгө салуу, ошондой эле Кыргызстандын аймагында гана эмес, ошондой эле республика мүчө болгон Евразиялык экономикалык биримдиктин бүткүл мейкиндигинде бажы чөйрөсүндөгү укук бузууларды жана кылмыштардын алдын алуу, аныктоо, бөгөт коюу, баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө бөгөт коюу жана террористтик коркунучтардын алдын алуу боюнча жооптуу жана масштабдуу милдеттер турат.

Кыргыз Республикасы ЕАЭБге киргенден кийин Биримдиктин мүчө-мамлекеттеринин ортосундагы өз ара соодада бажылык башкаруунун жоюлушуна карабастан, жалпысынан өлкөнүн бюджетине бажылык кирешелердин оң динамикасы сакталууда.

Жогоруда айтылгандарга байланыштуу диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу тез өзгөрүп жаткан экономикалык жана саясий шарттарда Кыргыз Республикасында бажы тармагындагы орун алган көйгөйлөрдү жоюу жана бажы көзөмөлүн өнүктүрүү боюнча теориялык жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу зарылчылыгы менен шартталган.

Көзөмөлдүн жана мамлекеттик көзөмөлдүн жалпы теориялык аспектиери В. В. Алексеевдин (2015), В. П. Беляевдин (2015), Н. Д. Бровкинанын (2007), Н. Ф. Воробьевдин (2018), А. А. Жагаряндын (2006), Е. Л. Иванованын (2007), А. К. Измоденовдун (2007) ж.б.илимий эмгектеринде каралган.

Кыргыз Республикасында өлкөнүн бажылык көзөмөлүнүн жана бажы органдарынын өнүгүүсүнүн ар кандай аспектиери төмөнкү ата мекендик окумуштуулардын жана адистердин, атап айтканда: А. А. Бексултановдун (2018-ж.), Ш. А. Жамаловдун, А. К. Джумабаевдин (2022-ж.). Н. А. Тагаевдин (2017), Б. М. Турдубековдун (2015), Х. А. Фынчинанын (2021), Т. Б. Шакированын (2017),

Н. Т. Шериповдун (2024) ж.б. эмгектеринде чагылдырылган.

Жогорудагы авторлордун жана башка илимпоздордун эмгектерин талдоо бажы көзөмөлүн, ошондой эле маалыматтарды көзөмөлдөөнү жүзөгө ашыруучу бажы кызматтарын уюштурууга жана натыйжалуу иштешине илимий изилдөөлөрдүн жетишээрлик көп саны арналган деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда алардын көбү ЕАЭБ Бажы кодекси кабыл алынганга жана күчүнө киргенге чейин, улуттук экономиканы санариптештирүү процесси активдешкенге чейин, ошондой эле глобалдык геоэкономикалык жана геосаясий өзгөрүүлөр болгоно чейин жүргүзүлгөн, бул бажы тармагына, анын ичинде бажы көзөмөлүнө байланыштуу ар кандай маселелерди деталдуу изилдөөнү талап кылат.

Жогоруда айтылгандардын баары изилдөөнүн темасын, объектисин жана предметин тандоону, анын максаттарын жана милдеттерин аныктоону шарттады.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттары, негизги илимий программалары (долбоорлору), илимий жана окуу жайлардын изилдөө иштеринин негизги багыттары менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы төмөнкүдөй программаларды: 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясын, 2019-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын экспорттун өнүктүрүү боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн программасын; «Санариптик экономика» мамлекеттик программасын; «Санариптик Кыргызстан 2019-2023» санариптик трансформация Концепциясын ишке ашыруу боюнча «ЖОЛ КАРТАСЫН»; 2018-жылдагы “Чыгаруу убактысын изилдөө” долбоорун; «2022-2024-жылдарга Кыргыз Республикасынын бажы кызматын өнүктүрүү концепциясын; 2021-2024-жылдарга Кыргыз Республикасында коррупцияга каршы күрөшүү жана анын себептерин жоюу боюнча мамлекеттик стратегиясын; Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасын; Кыргыз Республикасынын 2026-жылга чейин бизнести өнүктүрүү программасын ишке ашыруу менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Бул изилдөөнүн максаты системалуу теориялык, институттук-укуктук, экономикалык, статистикалык жана эмпирикалык талдоонун негизинде Кыргыз Республикасында бажы көзөмөлүн андан ары өнүктүрүү жана өркүндөтүү боюнча концептуалдык жоболорду жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Алдыга коюлган максатка жетүүдө төмөнкү **милдеттерди чечүү талап кылынды:**

1. бажы көзөмөлүнүн теориялык негиздерин, анын формаларын, каражаттарын, ыкмаларын изилдөө, бажы көзөмөлүнүн иштөө принциптеринин классификациясын кеңейтүү;
2. Кыргыз Республикасынын бажы органдарынын ишинин тутумуна жана укуктук негиздерине талдоо жүргүзүү;
3. бажы көзөмөлүн уюштуруу жана ишке ашыруу боюнча чет өлкөлүк тажрыйбаны изилдөө;

4. Кыргыз Республикасындагы бажы көзөмөлүнүн учурдагы абалына талдоо жүргүзүү, анын ичинде:

- Кыргызстандын тышкы соодасынын бажы статистикасынын негизги көрсөткүчтөрүн жана Кыргыз Республикасынын Бажы кызматынын иштешин талдоо;

- Кыргызстандын бажы органдарынын ишинин укук коргоо компонентине баа берүү;

- Кыргызстанда бажы көзөмөлүн ишке ашырууда күзгү статистикасын изилдөө жана республикадагы бажы статистикасынын көрсөткүчтөрүнүн өз ара байланышына баа берүү;

5. бажы көзөмөлүнүн иштешинин жана өнүгүшүнүн заманбап көйгөйлөрүн изилдөө жана Кыргызстанда мамлекеттик бажы кызматын өнүктүрүүнүн жана бажы көзөмөлүн өркүндөтүүнүн негизги багыттарын иштеп чыгуу;

6. бажы көзөмөлүнүн натыйжалуулугун комплекстүү баалоо методологиясын иштеп чыгуу;

7. азыркы этапта Евразия экономикалык биримдигинин иштешинин шартында Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык ишин жөнгө салуу чөйрөсүндө бажы мамилелерин өнүктүрүүнүн келечектүү багыттарын аныктоо.

Диссертациянын илимий жаңылыгы коргоого берилген төмөнкүдөй натыйжаларда чагылдырылат:

- ата мекендик илимде бажы көзөмөлүнүн концепциясы жана маңызы, аны ишке ашыруунун принциптери, формалары жана түрлөрү, ошондой эле бажы көзөмөлү жүзөгө ашырылуучу негизги функциялар жөнүндө теориялык идеялар андан ары өнүктүрүлдү;

- республиканын ЕАЭБге мүчөлүгүнүн жана ЕАЭБ Бажы кодексинин кабыл алынышынын контекстинде Кыргызстандын бажы органдарынын ишинин тутумунун жана укуктук негиздеринин учурдагы абалын изилдөө улантылды;

- бажы ишин санариптештирүү процессин активдештирүү шарттарында өзгөчө мааниге ээ болгон бажы көзөмөлүн уюштуруу жана ишке ашыруу боюнча чет өлкөлүк тажрыйбаны изилдөө андан ары өнүктүрүлдү;

- Ата мекендик илимде биринчи жолу Кыргыз Республикасындагы бажы көзөмөлүнүн абалына жана өнүгүшүнө ЕАЭБдин иштешинин контекстинде, COVID -19 пандемиясынын таасиринин деңгээлин жана болуп жаткан процесстер боюнча башка кыйратуучу факторлорду комплекстүү талдоо, ошондой эле Кыргызстандын ЕАЭБден тышкаркы негизги өлкөлөр менен өз ара соодасынын «күзгү» статистикасына талдоо жүргүзүлгөн;

- Кыргыз Республикасынын бажы органдарынын алдында турган жана натыйжалуу бажы көзөмөлүн ишке ашырууга тоскоолдук кылган негизги көйгөйлөрдү изилдөө андан ары өнүктүрүлгөн жана Кыргызстанда мамлекеттик бажы кызматын өнүктүрүүнүн жана бажы көзөмөлүн жакшыртуунун негизги багыттары сунушталган.

- алгачкы жолу бажы органдарынын ишинин натыйжалуулугун интегралдык баалоонун өркүндөтүлгөн методологиясы сунушталды, ал белгилүү болгонд мааниден талдоонун жөнөкөйлүгү жана геометриялык орточо

көрсөткүчтүн негизинде жыйынтыктоочу баа берүүсү менен айырмаланат;

– ЕАЭБдин иштешинин контекстинде Кыргыз Республикасынын бажы мамилелерин андан ары өнүктүрүү максатында ЕАЭБге мүчө-мамлекеттердин бажы органдарынын бажы көзөмөлүнүн функцияларын ишке ашыруу боюнча иш-аракеттерин унификациялоонун концептуалдык модели сунушталды.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Диссертациянын теориялык мааниси «мамлекеттик көзөмөл», «бажы көзөмөлү», «тобокелдиктерди башкаруу тутуму» түшүнүктөрүн тактоодо, бажы көзөмөлүнүн принциптерин, анын функцияларын жана формаларын аныктоодо жана ачып көрсөтүүдө, бажы көзөмөлүнүн болгон ата мекендик жана чет өлкөлүк тажрыйбасын жалпылоодо турат. Диссертациялык иштин теориялык жоболору бажы тармагындагы колдонуудагы мыйзамдарды өркүндөтүү үчүн пайдаланылышы мүмкүн, ошондой эле бажы иши боюнча адистерди даярдоодо окуу процессинде пайдалуу болот.

Диссертациянын практикалык мааниси автор тарабынан сунушталган теориялык жана практикалык мүнөздөгү корутундуларды жана сунуштарды Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети, Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги, Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлиги, Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Бажы кызматы ЕАЭБдин иштешинин контекстинде бажы көзөмөлүн өркүндөтүү боюнча иш-чараларды иштеп чыгууда колдоно ала тургандыгын камтыйт.

Диссертациянын **экономикалык мааниси** конкреттүү сунуштарда турат, аларды колдонуу Кыргызстанда бажы көзөмөлүнүн экономикалык натыйжалуулугун жогорулатууга жана республиканын мамлекеттик бюджетинин кирешелерин көбөйтүүгө мүмкүндүк берет.

Коргоо үчүн берилген диссертациянын негизги жоболору:

– Экономикалык жана юридикалык илимдин өкүлдөрү тарабынан жүргүзүлгөн бажы көзөмөлү жаатындагы теориялык изилдөөлөрү жалпыланды. Мамлекеттик көзөмөлдүн, бажылык көзөмөлдүн кеңири жана тар маанидеги автордук аныктамасы берилди. Бажы көзөмөлүнүн иштөө принциптеринин классификациясы кеңейтилип, бажы көзөмөлүнүн максаттары жана милдеттери системалаштырылган, бажы көзөмөлүнүн негизги формалары аныкталды.

– Республиканын ЕАЭБге мүчөлүгүнүн жана ЕАЭБ Бажы кодексинин кабыл алынышынын шарттарында Кыргызстандын бажы органдарынын тутумунун учурдагы абалы жана ишинин укуктук негиздери изилденди. Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын иш-милдеттерин жана аларды түзүүчү багыттарын топтоо жүргүзүлдү.

– КМШдан тышкаркы өлкөлөрдө уюштуруу, иштөө жана бажы көзөмөлүнүн принциптерин талдоонун негизинде Евразия экономикалык мейкиндигинде интеграциялык процесстин өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле бажы тармагын санариптештирүү процессин активдештирүүнү эске алуу менен бажы көзөмөлүн ишке ашырууда чет өлкөлүк тажрыйбаны колдонуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө корутунду чыгарылды.

– ЕАЭБдин иштешинин контекстинде Кыргыз Республикасындагы бажы көзөмөлүнүн абалына жана өнүгүшүнө комплекстүү диагностика жүргүзүлдү, бул бажы статистикасынын айрым көрсөткүчтөрүнүн оң жана терс динамикасынын, ошондой эле республиканын бажы органдарынын укук коргоо ишинин оң динамикасынын бар экендигин көрсөттү.

✓ Кыргызстандын ЕАЭБден тышкаркы республиканын негизги өнөктөш өлкөлөрү менен өз ара соодасынын “күзгү” статистикасына талдоо жүргүзүлдү, бул Кыргыз Республикасында тышкы сооданын катышуучуларынын импорттук операцияларын жүргүзүүдө көмүскө экономиканын деңгээлин жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын ишиндеги коррупциялык компонентти аныктоого мүмкүндүк берет.

✓ Кыргызстандын мамлекеттик бюджетинин кирешелүүлүгүнө бажы статистикасынын негизги көрсөткүчтөрүнүн таасирине корреляциялык жана регрессиялык талдоо жүргүзүлдү.

– Ар кандай булактарды изилдөө жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын практикалык ишмердүүлүгүн талдоо Кыргыз Республикасында бажы көзөмөлүн натыйжалуу ишке ашырууга тоскоол болгон көйгөйлөрдүн топторун аныктоого мүмкүндүк берди.

– Системалык-функционалдык мамиленин негизинде Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын ишинин натыйжалуулугун баалоо методологиясы иштелип чыкты, ал экономикалык (фискалдык), көзөмөлдүк жана укук коргоо функцияларынын Кыргызстандын Евразиялык экономикалык биримдикке мүчөлүгүнүн контекстинде зор мааниге ээ болгон негизги көрсөткүчтөрүн камтыйт.

– IDEF моделдөө методологиясына ылайык, ЕАЭБге мүчө-мамлекеттердин бажы органдарынын бажы көзөмөлүнүн функцияларын ишке ашыруу боюнча иш-аракеттерин унификациялоонун концептуалдык модели иштелип чыкты, бул ЕАЭБдин иштөө шарттарында Кыргыз Республикасынын бажы мамилелерин андан ары өнүктүрүүнүн эң маанилүү багыты катары саналат. ЕАЭБ алкагында бажы көзөмөлүнүн бирдиктүү жол-жобосун иштеп чыгуу жана колдонуу, анын ичинде сегиз негизги милдетти ишке ашыруу боюнча бажы кызматташтыгынын механизми сунушталды.

Өтүнмө ээсинин жеке салымы. Автор бажы көзөмөлүнүн теориялык жана методологиялык негиздерин, Кыргыз Республикасындагы бажы көзөмөлүнүн учурдагы абалын диагностикалоону жалпылап, Кыргыз Республикасындагы бажы көзөмөлүн өнүктүрүүнүн көйгөйүн чечүүнүн жолдорун жана келечегин сунуштайт.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн негизги жыйынтыктары эл аралык жана республикалык деңгээлдеги ар кандай илимий-практикалык конференцияларда, ошондой эле практикалык семинарларда жана форумдарда баяндалган.

Диссертациянын басмада чагылдырылышынын толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча 8 илимий макала жарык көргөн, анын ичинен 3 макала РИНЦ тутумунда, орусиялык журналдарда жарык

көргөн. Жарыяланган эмгектердин жалпы көлөмү 7 б.б. түзөт.

Иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, анын ичинде 9 параграфтан, корутундулардан, сунуштардан, тыянактан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден, 28 сүрөт жана 29 таблицадан турат. Иштин негизги көлөмү (адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден тышкары) 163 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө маселенин актуалдуулугу негизделет жана аны изилдөөнүн даражасы, изилдөөнүн объектиси жана предмети аныкталат, ошондой эле изилдөөнүн максаттары жана милдеттери, илимий жаңылыгы, иштин практикалык жана экономикалык мааниси, коргоо үчүн сунушталган негизги жоболору, диссертациянын авторунун жеке салымы, изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо даражасы, иштин түзүмү жана көлөмү баяндалат.

“Бажы көзөмөлү: түшүнүгү, принциптери, формалары, каражаттары жана ыкмалары” деп аталган биринчи главада бажы көзөмөлүнүн теориялык жана методологиялык аспектилерин каралган, бажы көзөмөлүнө берилген автордук аныктамалар кеңири жана тар мааниде баяндалган, анын жалпы жана өзгөчө принциптери, формалары, ишке ашыруунун каражаттары жана ыкмалары, Кыргызстандын бажы органдарынын тутуму изилденип, бажы көзөмөлүн уюштуруунун жана иштешинин эл аралык тажрыйбасы талдоого алынган.

Мамлекеттик көзөмөлдүн, анын ичинде бажылык көзөмөлдүн маселелерине, анын укуктук жана экономикалык маңызына, иштин белгилүү чөйрөсүндө аны ишке ашыруунун көйгөйлөрүнө юридикалык жана экономикалык илимдердин теоретиктери тарабынан да, укук коргоо органдарынын кызматкерлери тарабынан да олуттуу көңүл бурулат.

Бажы көзөмөлүнүн маңызы анын максаттары, милдеттери, уюштуруу принциптери жана системанын элементтери аркылуу ачылат.

Кыргызстанда бажы органдарынын ишинин жана бажы көзөмөлүн жүзөгө ашыруунун укуктук негизин Кыргыз Республикасынын Конституциясы; ЕАЭБ жөнүндө келишим, ЕАЭБ Бажы кодекси; “Бажылык жөнгө салуу жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2019-жылдын 24-апрелиндеги № 52 Мыйзамы, бажы тармагына, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын иштешине тиешелүү башка ички ченемдик укуктук актылар, ошондой эле эл аралык келишимдер түзөт. Ошол эле учурда ЕАЭБ Бажы кодекси бажы көзөмөлүн ишке ашыруунун объектилерин, формаларын, каражаттарын жана ыкмаларын аныктайт.

Бажы көзөмөлү мамлекеттик башкаруу чөйрөсүнүн эң маанилүү курамдык бөлүгү болуп саналат жана анын маңызы максаттары, милдеттери, уюштуруу принциптери жана системалык элементтер аркылуу ачылат [Тургунбекова, К. Т. *Таможенный контроль и его место в таможенном администрировании [Электронный ресурс]* / Экономика и бизнес: теория и практика. – режим доступа: <http://economyandbusiness.ru/wp-content/uploads/2024/02/Ekonomika-i-biznes-1-2.pdf>. – Загл. с экрана].

Бажы көзөмөлүнүн принциптери жөнүндө сөз кылып жатып, жалпысынан принцип (латын тилинен *principium* – негиз, башат) – бул жетектөөчү идея, жүрүм-турумдун негизги эрежеси, системанын башаты, бул принцип келип чыккан кубулуштарга тиешелүү кандайдыр бир жалпылоону жана кеңейтүүнү билдирген системанын негизи экенин билишибиз керек [Хубулов, А. В. Понятие и принципы таможенного контроля [Текст]/ А. В. Хубулов, А. В. Хевсаков, В. В. Хевсаков // Законность и правопорядок в современном обществе. – 2017. – № 35. – С. 107-112].

Бажы көзөмөлүнүн негизги жалпы принциби, биздин оюбузча, мыйзамдуулук принциби болуп саналат. «Укуктук мамлекет — азыркы демократиялык мамлекетти уюштуруунун жалпы принциби, инсандын укуктарын камсыз кылуунун жана коргоонун, өлкөдө мыйзамдуулукту жана укук тартибин сактоонун негизи. Мыйзамдуулук – бүтүндөй коомдук системанын нормалдуу иштешинин өзөгү» [Законность в Российской Федерации [Текст]/ / О. П. Бедный, А. Д. Бойков, И. С. Викторов, Ю. И. Гревцов, и др.; редкол.: И. Ф. Демидов, А. Я. Сухарев, Ю. А. Тихомиров. – М.: Спарк, 1998. – 215 с]. Кыргызстан үчүн бажы органдарынын ишинде мыйзамдуулук принцибин сактоо өзгөчө маанилүү, анткени акыркы мезгилдеги коррупциялык чыр-чатактар ар бир жарандын көңүлүн тынчылтпаган көйгөй болуп турат.

Бажы көзөмөлүнүн өзгөчө принциптеринин ичинен тобокелдиктерди башкаруу тутумун (ТБТ) колдонуу принцибин белгилейбиз, ал бажы мыйзамдарын бузуулардын алдын алуу үчүн бажы органдарынын колдо болгон ресурстарын натыйжалуу пайдаланууга негизделет жана эл аралык ташуу практикасында бажы көзөмөлүнө алынуучу товарларды, транспорт каражаттарын, документтерди жана жактарды, мындай товарларга карата колдонулуучу формаларды идентификациялоо, ошондой эле бажы көзөмөлүн ишке ашыруу даражасын натыйжалуу пайдалануу үчүн колдонулат [Серёмина, Р. Н. Таможенный контроль: понятие, виды, формы и методы [Текст] / Р. Н. Серёмина, Е. С. Смолина // Актуальные вопросы экономики и управления: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2017). – Москва: Буки-Веди, 2017. – С. 166-169]. ТБТ ЕАЭБге мүчө мамлекеттерде бажы көзөмөлүнүн жол-жоболорун Дүйнөлүк соода уюмунун (ДСУ) стандарттарында каралган бажылык башкаруунун сапат критерийлерине: бажылык жол-жоболоштуруунун мөөнөтүн кыскартууга; тышкы экономикалык иштин катышуучулары үчүн бажы органдарынын ишинин ачык-айкындуулугуна жана болжолдуулугуна; бажы органдары менен тышкы сооданын катышуучуларынын ортосундагы мамилелерде өнөктөштүк мамилеге шайкеш келтирүү боюнча иштин негизги компоненттеринин бири болуп саналат.

«Кыргыз Республикасындагы бажы көзөмөлүнүн учурдагы абалын талдоо» деп аталган экинчи главада Кыргызстандын тышкы соодасынын бажы статистикасынын негизги көрсөткүчтөрү жана өлкөнүн мүчөлүгүнүн шарттарында Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын иштеши талданат, ЕАЭБде Кыргызстандын бажы органдарынын ишинин укук коргоо компонентине баа берилет жана Кыргызстанда бажы көзөмөлүн ишке ашырууда чагылтылган статистика каралат жана республикадагы бажы статистикасынын көрсөткүчтөрүнүн өз ара байланыштарын баалоо жүргүзүлөт.

Изилдөө объектиси : Кыргыз Республикасындагы бажы көзөмөлү.

Изилдөө предмети: Кыргыз Республикасындагы бажы көзөмөлүнүн өнүгүү жолдору

Изилдөө методдору. Бул изилдөөдө колдонулган системалуулук, логикалык анализ жана синтез, жалпылоо, эсептөө, салыштыруу, моделдөө сыяктуу жалпы илимий изилдөө ыкмалары изилденүүчү объектинин өнүгүшүнүн негизги көйгөйлөрүн бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди. Ошондой эле таануунун атайын илимий методдору: салыштырма укуктук, статистикалык-экономикалык, экономикалык-математикалык методдор да колдонулган, бул изилдөөнүн айрым элементтерин аныктоого, аларды салыштырууга жана ошонун негизинде зарыл жана ар тараптуу тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берген.

Мамлекеттик статистика органынын маалыматы боюнча, акыркы 2022-жылы Кыргыз Республикасынын товарларынын тышкы жана өз ара соодасынын көлөмү өсүү динамикасына ээ болду.

2.1 - таблица. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын товарларынын тышкы жана өз ара соодасынын көлөмү. миллион АКШ доллары

Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022	2018-жылга карата 2022-ж. пайыз менен
Тышкы соода жүгүртүү						
БАРДЫГЫ:	7128,8	6975,1	5692,0	8332,4	12057,9	169,1
КМШ өлкөлөрү	3246,0	3228,8	2899,3	4062,8	5513,0	169,8
ЕАЭБге мүчө өлкөлөр	2801,9	2742,5	2439,8	3426,4	4774,1	170,4
ЕАЭБден тышкаркы КМШ өлкөлөрү	444,1	486,3	459,5	636,4	738,9	166,4
КМШдан тышкаркы өлкөлөр	3882,8	3746,3	2792,6	4269,6	6544,9	168,6

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режим: www.stat.kg.- башкы беттен.

2.1- таблицадан көрүнүп тургандай, 2018-2022-жж. Кыргызстандын тышкы соода жүгүртүүсүнүн көлөмү 69,1%га, же 4929,1 млн АКШ долларына өстү. Өзгөчө оң динамика 2021-2022-жылдары байкалган. Алсак, 2022-жылы республиканын тышкы соода жүгүртүүсү мурунку 2021-жылга салыштырмалуу 44,7%га же 3725,5 млн АКШ долларына, ал эми катаал 2020-жылга салыштырмалуу 2,1 эсеге же 6365,9 млн АКШ долларына өскөн.

2022-жылы Кыргыз Республикасынын ЕАЭБден тышкаркы КМШ өлкөлөрү менен товарларынын тышкы жана өз ара соодасынын көлөмү базалык 2018-жылга салыштырмалуу 66,4%га же 294,8 млн АКШ долларына, ал эми 2021-жылга салыштырмалуу - 16,1%га же 102,5 млн. АКШ долларына өскөн. Кыргызстандын КМШдан тышкаркы өлкөлөр менен тышкы соода жүгүртүүсү да 2022-жылы 2018-жылга салыштырмалуу 68,6%га же 2662,1 млн долларга, ал эми мурунку 2021-жылга салыштырмалуу 53,3%га же 2275,3 АКШ долларына өскөн.

2.2 - таблица. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын экспортунун жана импортунун географиялык бөлүштүрүлүшү (млн. АКШ доллары м-н)

Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022	2018-жылга карата 2022-ж. пайыз менен
Экспорт						
БАРДЫГЫ:	1836,8	1986,1	1973,2	2752,2	2254,7	122,7
КМШ өлкөлөрү	858,9	859,2	754,0	1012,4	1761,4	2,0 эсе
КМШдан тышкаркы өлкөлөр, бардыгы	977,9	1126,9	1219,2	1739,8	493,3	50,4
Импорттоо						
БАРДЫГЫ:	5292,0	4989,0	3718,8	5580,2	9803,2	185,2
КМШ өлкөлөрү	2387,1	2369,6	2145,3	3050,4	3751,6	157,2
КМШдан тышкаркы өлкөлөр, бардыгы	2904,9	2619,4	1573,5	2529,8	6051,6	2,1 эсе
Баланс						
БАРДЫГЫ:	-3455,2	-3002,9	-1745,6	-2828,0	-7548,5	2,2 эсе
КМШ өлкөлөрү	-1528,2	-1510,4	-1391,3	-2038,0	-1990,2	130,2
КМШдан тышкаркы өлкөлөр, бардыгы	-1927,0	-1492,5	-354,3	-790,0	-5558,3	2,9 эсе

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. – башкы беттен.

2.2- таблицага ылайык, ЕАЭБден тышкаркы КМШ өлкөлөрүндө Кыргыз Республикасынын негизги өнөктөштөрү Азербайжан, Молдова, Тажикстан, Түркмөнстан, Өзбекстан жана Украина болуп саналат (тизмедеги акыркы өлкө КМШнын уставдык органдарында катышуусун токтоткон). Бул жерде Кыргызстан менен болгон соодада талашсыз лидер Өзбекстан Республикасы болуп эсептелет, анын бул топтогу мамлекеттердин импортундагы үлүшү беш жыл ичинде орточо 75,5% түзгөн.

2.3- таблица. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынан түшкөн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин салыктык кирешелеринин түзүмү жана динамикасы(млн. сом)

Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022	2018-ж. карата 2022-ж. % м-н
КР аймагына үчүнчү өлкөлөрдөн ташылып келинген товарларга КНС	22944.1	20856.8	11395.4	23560.6	55866.6	2,4 эсе
КР аймагына үчүнчү өлкөлөрдөн ташылып келинген товарларга акциз салыгы	384.7	465.5	200.9	410.1	536.9	139.5
Бажы төлөмдөрү, бардыгы	2447.2	5079.3	583.4	1092.9	2048.6	83.7
Импорттук алымдар	15872.1	16888.4	16723.2	21824.7	15858.6	99.9

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынан түшкөн жалпы салыктык түшүүлөр	41671.9	43296.2	28902.9	46888.3	74310.7	178.3
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынан түшүүчү салыктык түшүүлөрдүн планы	43500.0	44743.3	34045.1	48384.5	73700.0	169.4
Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин салыктык кирешелери	116613.7	121525.5	106929.2	151185.3	228961.5	196.3
Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин кирешелери, бардыгы	151607.1	167412.2	152139.9	209937.2	300741.6	198.4

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режим: www.stat.kg.- башкы беттен.

2.3 - таблицадагы маалыматтарды талдоо боюнча, каралып жаткан беш жылдыкта Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик транспорт тутумунан мамлекеттик бюджетке салыктык кирешелердин түшүүсү 78,3%га, же 32638,8 млн. сомго өстү, ал эми 2022-жылы бул көрсөткүчтүн өсүшү 2021-жылга салыштырмалуу 58,5%ды же 27422,4 млн сомду түздү.

2018-2022-жылдарга бажы төлөмдөрү 16,3%га же 398,6 млн сомго азайган, ал эми 2022-жылы бул көрсөткүч өткөн 2021-жылга салыштырмалуу 87,4%га же 955,7 млн сомго көбөйгөн. Эң олуттуу төмөндөө импорттук продукцияга бажы алымдарынын түшүүсү боюнча байкалууда, анын көлөмү 2022-жылдын учурдагы мезгилинде базалык 2018-жылга салыштырмалуу 325,1 эсеге же 1490,9 млн сомго азайган. Мында экспорттолуучу продукцияга бажы төлөмдөрү 5 жыл ичинде 11,5%га, же 2,2 млн сомго, ал эми басымдуу үлүшүн бажылык тариздөө үчүн жыйымдар (98,7%) түзгөн бажы төлөмдөрү 2,6 эсеге, же 998,2 млн. сомго көбөйгөн. 2022-жылы бажы төлөмдөрүнүн өсүшү 2021-жылга салыштырмалуу 2,0 эсеге же 819,6 млн сомго өстү.

2.4- таблица. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын укук коргоо бөлүмүнүн 2018-2022-жылдарга жасаган иштери.

бирдиктер

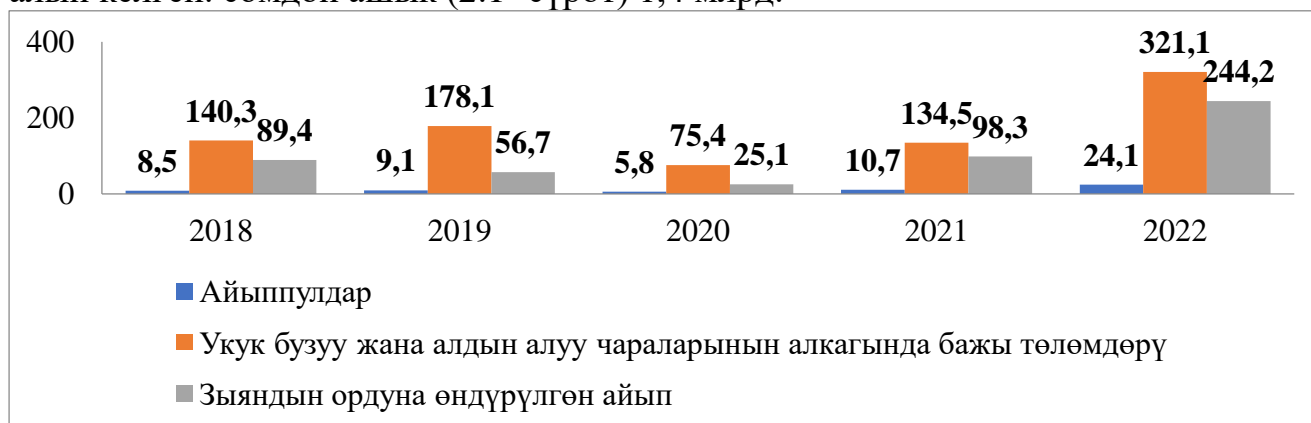
Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022	2018-жылга карата 2022-ж. % менен
Ачылган укук бузуулардын жана кылмыштардын жалпы саны, бардыгы	1601	1893	1371	2420	3802	2,4 эсе
анын ичинде:						
укук бузуу учурларынын саны	1361	1668	1155	2250	3547	2,6 эсе
козголгон кылмыш иштеринин саны	240	225	216	170	255	106.2

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режим: www.stat.kg.- башкы беттен.

2.4- таблицаны талдоо көрсөткөндөй, 2022-жылы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын аткезчиликке каршы күрөшүү бөлүмдөрү тарабынан бажы мыйзамдары чөйрөсүндө 3802 мыйзам

бузуу жана кылмыш фактылары аныкталып, мамлекетке келтирилген зыяндын суммасы 488 миллион сомду түзгөн. Бул 2018-жылдын базалык мезгилиндеги көрсөткүчтөн 2,4 эсеге же 2201 бирдикке, ал эми 2021-жылдын чынжыр мезгилиндеги көрсөткүчтөн 57,1%га же 1382 бирдикке көп.

Белгилей кетсек, Мамлекеттик бажы кызматынын административдик жана жазык сот өндүрүшү жана тиешелүү укук бузуулар жана кылмыштар менен келтирилген зыяндын ордун толтуруу жаатындагы укук коргоо ишмердүүлүгү Кыргыз Республикасынын 2018-2022-жылдарга бюджетине кошумча киреше алып келген. сомдон ашык (2.1- сүрөт) 1,4 млрд.

2.1-сүрөт. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын укук коргоо иш-чараларынын натыйжасында Кыргызстандын мамлекеттик бюджетине кошумча кирешелер (млн. сом)

Булак: Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс] / Бажы статистикасы. - Кирүү режими: <https://www.customs.gov.kg/?lang=ru>. – башкы беттен.

2022-жылы базалык 2018-жылга салыштырмалуу колдонуудагы бажы мыйзамдарын бузган тышкы сооданын катышуучуларынан өндүрүлгөн айыптардын суммасы 2021-жылга салыштырмалуу 2,8 эсеге же 15,6 млн сомго көбөйгөн, 2021-жылы бул көрсөткүч 2,2 эсеге, же 13,4 миллион сомго өскөн.

Кыргызстан менен Кытайдын акыркы беш жылдагы өз ара соодасынын бажы статистикасынын маалыматтары сунуштайбыз, ошондой эле мүмкүн болгон четтөөлөрдү эки өлкөнүн бажы кызматташтыгынын өнүгүү динамикасы менен салыштырабыз.

2.5- таблица. 2018-2022-жылдар аралыгында Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы өз ара сооданын “Күзгү” статистикасы.

Көрсөткүчтүн аталышы	2018	2019	2020	2021	2022	2018-жылга карата 2022-ж. % менен
Кыргызстандын Кытайга экспорту (E_{KP}), млн АКШ доллары	61.2	81.5	43.2	64.1	60.8	99.3
Кыргызстандан Кытайга импорту (I_{KNP}), миллион АКШ доллары	54.3	66,0	34.8	79.7	81.7	150.5
Четтөө, % (ΔE_{KP})	11.3	19.0	19.4	24.3	34.4	23.1 п. өскөн

Кыргызстан Кытайдан импорттойт (<i>И_{КР}</i>), миллион АКШ доллары	1942.6	1735.0	739,9	1463.8	4069.5	2,1 эсе
Кытайдын Кыргызстанга экспорту (<i>Э_{КНР}</i>), миллион АКШ доллары	5611.1	6346.6	2900.2	7553.7	15423.7	2,7 эсе
Четтөө, % (<i>ΔИ_{КР}</i>)	188.8	265.8	292.0	416,0	279,0	90,2 п.өскөн.

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. – башкы беттен.

2.5-таблицага ылайык, Кытайдын импорттук көрсөткүчтөрү менен Кыргызстандын Кытайга экспортунун четтөөлөрү 2022-жылы базалык 2018-жылга салыштырмалуу 23,1 пайыздык пунктка, ал эми 2021-жылга салыштырмалуу 10,1 пайыздык пунктка өскөн. Жылдар бою четтөө маанилери жол берилген каталардан олуттуу эмес мааниге ашат.

Эми 2018-2022-жылдар үчүн Кыргызстан менен Түркиянын бажы статистикасынын маалыматтарын салыштырып көрөлү.

2.6- таблица. 2018-2022-жылдар аралыгында Кыргызстан менен Түркиянын ортосундагы өз ара сооданын “Күзгү” статистикасы.

Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022	2018-ж. карата 2022-ж. % менен
Кыргызстандын Түркияга экспорту, (<i>Э_{КР}</i>), млн АКШ доллары	104.3	89.8	74.7	90.6	140.7	134.9
Түркиянын Кыргызстандан импорту (<i>И_{ТР}</i>), миллион АКШ доллары	64,0	77.2	91.2	86.5	119.5	186.7
Четтөө, % (<i>ΔЭ_{КР}</i>)	38.6	14.0	22.1	4.5	15.1	23,5 п. азайган
Түркиядан Кыргызстандын импорту (<i>И_{КР}</i>), миллион АКШ доллары	290.2	222.8	194.9	321.6	488.2	168.2
Түркиянын Кыргызстанга экспорту (<i>Э_{ТР}</i>), млн. АКШ доллары	391.9	442,0	417.5	749.4	902.7	2,3 эсе
Четтөө, %, (<i>ΔИ_{КР}</i>)	35,0	98.4	114.2	133.2	84.9	49,9 п. өскөн

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. – башкы беттен.

2.6- таблицадан көрүнүп тургандай, 2021-жылга салыштырмалуу 2022-жылы Кыргызстандын Түркияга экспорттук операциялары менен Кыргызстандан импорт боюнча түрк маалыматтарынын ортосундагы “күзгү” айырмачылыктар 23,5%га азайган, бирок 2021-жылы 10,6%га көбөйгөн.

Түркиядан Кыргызстанга товарлардын импорту боюнча “күзгү” статистиканы талдоо статистикалык маалыматтардын катасынын мааниси кыйла

ашып кеткен деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берген башка көрүнүштү көрсөтүп турат.

Алсак, 2022-жылы “күзгү” айырмачылыктар 84,9%ды түзүп, 2018-жылдын ушул эле көрсөткүчүнөн 49,9%га ашкан. Ошол эле учурда, 2021-жыл чынжырчасына салыштырмалуу четтөө 48,3%га азайган.

2.7- таблица. 2018-2022-жылдар аралыгында Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы өз ара сооданын “Күзгү” статистикасы.

Көрсөткүчтүн аталышы	2018	2019	2020	2021	2022	2018-ж. карата 2022-ж. % менен
Кыргызстандын Өзбекстанга экспорту (Δ_{KP}), млн АКШ доллары	158.5	138.9	152.9	180.1	236.7	149.3
Өзбекстан Кыргызстандан (I_{Puz}) импорттойт, млн АКШ доллары	133.1	150.7	146.7	161.6	280.8	2,1 эсе
Четтөө, % (Δ_{KP})	19.1	8.5	4.2	11.4	18.6	акыл. 0,5 боюнча
Кыргызстандын Өзбекстандан импорту (I_{KP}), млн АКШ доллары	177.9	200.9	189,0	316.7	362.6	2,0 эсе
Өзбекстандын Кыргызстанга экспорту (Δ_{Puz}), млн АКШ доллары	269.7	669.6	760.5	792.0	978.4	3,6 эсе
Четтөө, % (ΔI_{KP})	51.6	233.3	302.4	150.1	169.8	ув. 118,2 боюнча

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режим: www.stat.kg. – башкы беттен.

2.7-таблицага талдоо көрсөткөндөй, Кыргызстандын Өзбекстанга экспорттук операцияларындагы «күзгү» айырмачылыктар иш жүзүндө четтөөнүн алгылыктуу чегинде жайгашкан, бирок 2022-жылы четтөө көрсөткүчү 2020-жылдагы эң төмөнкү мааниге салыштырмалуу 14,4%га, ал эми мурунку 2021-жылга салыштырмалуу 7,2% өскөн.

Регрессия теңдемесинин параметрлерин баалоо үчүн эң кичине квадраттар ыкмасы колдонулат жана бул учурда регрессия теңдемеси төмөнкү форманы алат:

$$Y = -54496,2826 + 7,3632X_1 - 603,6447X_2 + 22,167X_3 + 14,01X_4(2.1)$$

Жуп корреляция коэффициенттерин (R) формула менен табабыз:

$$r_{xy} = \frac{\overline{x \times y} - \bar{x} \times \bar{y}}{\sigma(x) \times \sigma(y)}, \text{ мында } x, y, \bar{x}, \bar{y} - \text{үлгүлөрдүн орточо мааниси};$$

$\sigma(x)$, $\sigma(y)$ – стандарттык четтөөлөр.

R корреляциянын жуп коэффициенттеринин матрицасын түзөбүз.

2.8 -таблица. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин кирешелеринин жупташтырылган корреляция коэффициенттеринин матрицасы жана бажы статистикасынын негизги көрсөткүчтөрү

-	Y	X1	X2	X3	X4
Y	1	0.9445	0.7697	-0.1886	0.4287
X1	0.9445	1	0.8313	-0,209	0.4032
X2	0.7697	0.8313	1	-0.1418	0.6946
X3	-0.1886	-0,209	-0.1418	1	-0.6352
X4	0.4287	0.4032	0.6946	-0.6352	1

Булак: Автор тарабынан эсептелген

2.8 -таблицага ылайык жупташтырылган корреляция коэффициенттеринин маанилери төмөнкүлөрдүн бар экендигин көрсөтөт:

- Y жана X 1 ортосунда абдан күчтүү сызыктуу байланыш;
- Y жана X 2 ортосунда күчтүү сызыктуу байланыш;
- Y жана X 3 ортосунда төмөн сызыктуу байланыш;
- Y жана X 4 ортосунда начар сызыктуу байланыш.

Ишенимдүү тыянак үчүн таблицадагы маанилерге кайрылуу сунушталат. Дурбин-Уотсон таблицасын колдонуп, $n = 8$ жана $k = 4$ (5% маанилик деңгээл) табабыз: $d_1 = 0,69$; $d_2 = 1,97$. Мында $0,69 < 2,72$ жана $1,97 < 2,14 > 4 - 1,97$ болгондуктан, анда калдыктардын автокорреляциясы бар.

Ошентип, изилденип жаткан мезгил ичинде Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин кирешелеринин өсүшүнө Кыргызстандын аймагына үчүнчү өлкөлөрдөн ташылып келинген товарларга КНС көбүрөөк таасир эткен, ошол эле учурда жалпысынан бажы статистикасынын негизги көрсөткүчтөрү республиканын мамлекеттик бюджетинин кирешелүүлүгү менен абдан күчтүү байланышка ээ.

“Кыргыз Республикасында бажы көзөмөлүн өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү жана келечеги” деп аталган үчүнчү главада Кыргызстанда мамлекеттик бажы кызматын өнүктүрүүнүн жана мамлекеттик бажылык көзөмөлдү өркүндөтүүнүн негизги көйгөйлөрү жана багыттары аныкталды, бажы көзөмөлүнүн натыйжалуулугун комплекстүү баалоо методологиясы иштелип чыкты, Евразия экономикалык бирлигинин иштешинин шарттарында Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык ишин жөнгө салуу чөйрөсүндө бажы мамилелерин өнүктүрүүнүн келечеги баяндалды.

Учурда ЕАЭБ бажы кызматтары бажы операцияларынын 15ке жакын түрүн автоматтык түрдө аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ, бул жагдай аткарымдардын ЕАЭБ бажы органдарынын маалыматтык системалары тарабынан кызмат адамдарынын катышуусуз жүргүзүлүп жаткандыгын билдирет.

Кыргызстанда төмөнкү бажы операциялары Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын кызмат адамдарынын катышуусуз автоматтык түрдө катталат, 3.1-таблицадагы маалыматтар.

Ошол эле учурда биз бажы көзөмөлүнө маалыматтык жана санариптик технологияларды киргизүү мүмкүнчүлүктөрүн да белгилегенбиз.

3.1-таблица. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын кызмат адамдарынын катышуусуз маалыматтык системаларды пайдалануу менен бажы операцияларын жүргүзүү

№	Бажы операциясынын аталышы	Автоматтык түрдө аткарылуучу бажы операцияларынын үлүшү (пайыз)
1.	Товардык декларацияларды автоматтык түрдө каттоо	100,0
2.	Транзиттик декларацияларды автоматтык түрдө каттоо	100,0
3.	Жүргүнчүлөрдүн бажы декларациясын автоматтык түрдө каттоо	100,0
4.	Автотранспорт каражаттары үчүн декларацияларды автоматтык түрдө каттоо	100,0

Булактардан автор тарабынан түзүлгөн

Буга байланыштуу, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын ишмердүүлүгүн санариптик трансформациялоону ишке ашыруу механизмдеринин бири катары, Мамлекеттик бажы кызматынын Бирдиктүү автоматташтырылган маалымат тутумун (БАМТ) «Блокчейн платформасына» алмаштыруу сунушталууда. «Блокчейн платформасы» бөлүштүрүлгөн реестр тутумунун маалыматтарын (блокчейн технологияларын) колдонуу менен, тышкы экономикалык ишмердүүлүктүн бардык этаптарында жана ар бир катышуучудан (контрагенттен) товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр менен болгон бардык транзакциялар жөнүндө онлайн режиминде топтолгон маалыматты автоматтык түрдө талдайт.

3.2- таблица. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын кирешелүүлүгү.

Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматы тарабынан өндүрүлгөн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин иш жүзүндөгү бажы кирешелери, млн. сом	41671.9	43296.2	28902.9	46888.3	74310.7
Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин жалпы кирешеси, млн. сом	151607.1	167412.2	152139.9	209937.2	300741.6
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик транспорт тутумунун кирешелүүлүк коэффициенти (К _{дтс})	0.27	0.26	0.19	0.22	0.25

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин жана Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. [Электрондук ресурс] /. - Кирүү режими: <https://www.minfin.kg/>.- башкы беттен.

3.2-таблицага ылайык, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик транспорт тутумунун кирешелүүлүк коэффициенти учурдагы 2022-жылы мурунку 2021-жылдын маанисинен 0,03 п. ашкан, бирок 2018-жылга салыштырмалуу 0,02 п. төмөндөгөн. 2020-жылы бул коэффициенттин төмөн мааниси COVID -19 пандемиясынын таасири менен шартталган.

Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын кирешелүүлүгүнүн коэффициенти жогорулашы ар кандай факторлордун белгилүү бир айкалышы менен өз ара байланышта деп эсептейбиз, алардын арасында бажы органдарынын бардык функцияларын натыйжалуу ишке ашыруу маанилүү роль ойнойт.

3.3- таблицадан көрүнүп тургандай, 2022-жылы бажы төлөмдөрүн жана жыйымдарын чогултуу коэффициенти мурунку мезгилдерден айырмаланып 1,01 мааниге жеткен, бул Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын экономикалык (фискалдык) функциясынын бул бөлүгүн ишке ашыруунун натыйжалуулугун көрсөтөт.

3.3 – таблица. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын 2018-2022-жылдарга бажы төлөмдөрү жана жыйымдары.

Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик салык кызматы тарабынан өндүрүлгөн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин иш жүзүндөгү бажы кирешелери, млн. сом	41671.9	43296.2	28902.9	46888.3	74310.7
Мамлекеттик бюджетке бажылык кирешелердин пландалган көлөмү, млн. сом	43500.0	44743.3	34045.1	48384.5	73700.0
Бажы төлөмдөрүн жана жыйымдарын алуу коэффициенти ($K_{\text{стп}}$),	0,96	0,97	0,85	0,97	1.01

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин жана Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. [Электрондук ресурс] /. - Кирүү режими: <https://www.minfin.kg/>. – башкы беттен.

Бажы органы тарабынан Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматын тейлөөгө жумшалган 1 сом чыгашаларга карата бажы кирешелеринин коэффициенти эсептеп көрөлү, ал белгилүү бир мезгил ичинде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматы тарабынан иш жүзүндө өндүрүлгөн бажы кирешелеринин жалпы көлөмүнүн чыгымдарга катышы катары белгиленет.

3.4- таблица. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын газ транспорттук тутумун тейлөөгө жумшалган чыгымдарга карата бажы кирешелеринин катышы.

Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматы тарабынан өндүрүлгөн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик	41671.9	43296.2	28902.9	46888.3	74310.7

бюджетинин иш жүзүндөгү бажы кирешелери, млн.сом					
Кыргыз Республикасынын газ транспорт тутумун тейлөөгө жумшалган чыгымдар, миллион сом	729.8	1071.9	1043.7	695.6	1030.8
Кыргыз Республикасынын газ транспортун тейлөөгө жумшалган 1 сом чыгымдарына карата бажы кирешелеринин коэффициенти ($K_{\text{дргтс}}$)	57.1	40.4	27.7	67.4	72.1

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин жана Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. [Электрондук ресурс] /. - Кирүү режими: <https://www.minfin.kg/>. – башкы беттен.

3.4- таблицадагы маалыматтарды эсептөөлөрдүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, үстүбүздөгү 2022-жылы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматын тейлөөгө жумшалган 1 сом чыгымдарга карата бажы кирешелеринин коэффициенти 2018-жылдын базалык көрсөткүчүнө салыштырмалуу 26,3%га, ал эми 2021-жыл менен салыштырганда - 7,0%га өскөн.

3.5-таблицадан көрүнүп тургандай, 2022-жылы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик транспорт кызматынын ишин каржылык камсыздоого жалпы чыгымдарды оптималдаштыруу коэффициенти 2018-жылга салыштырмалуу 0,46 п.. мурунку 2021-жылга салыштырмалуу 0,53 п.өскөн. Биз сунуштаган методологияга ылайык, 2022-жылдын учурдагы мезгилинде бул коэффициенттин маанисин натыйжасыз деп эсептөөгө болот. Эң жакшы көрсөткүч 2021-жылы байкалат.

3.5-таблица. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик транспорт кызматынын ишин финансылык жактан камсыз кылууга сарпталган жалпы чыгымдарды оптималдаштыруу коэффициенти.

Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын кызматкерлеринин жалпы саны, адам.	1139	1138	1138	1137	1130
Кыргыз Республикасынын газ транспорт тутумун күтүүгө кеткен чыгымдар, миллион сом *	729.8	1071.9	1043.7	695.6	1030.8
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик транспорт кызматынын ишин финансылык камсыздоого жалпы чыгымдарды оптималдаштыруу коэффициенти ($K_{\text{озгтс}}$)	1.56	1.06	1.09	1.63	1.1

Булак: Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын жана Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс]/Бажы статистикасы.-Кирүү режими: <https://www.customs.gov.kg/?lang=ru>. [Электрондук ресурс]/.-Кирүү режими: <https://www.minfin.kg/>. – башкы беттен.

* «Ачык бюджет» интернет-порталы *Бажы кызматын өнүктүрүү фондунун каражаттарын кошпогондо

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын көзөмөлдөө функциясынын натыйжалуулугу бажы көзөмөлүнө кирген 100 субъектиге карата административдик укук бузуулардын саны менен аныкталат, ал эми чарба жүргүзүүчү субъектилерди көбүрөөк камтуу менен аныкталган мыйзам бузуулар азыраак болсо, жалпысынан бажы көзөмөлү кыйла натыйжалуу жүргүзүлөт.

3.6-таблица. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын бажы көзөмөлүнө алынган 100 чарбакер субъектиге (юридикалык жактарга) карата аныкталган административдик укук бузуулар.

Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022
Бажы көзөмөлү тарабынан аныкталган укук бузуулардын саны (ПП), <i>бирдик*</i>	1361	1668	1155	2250	3547
Бажы көзөмөлү менен камтылган чарба жүргүзүүчү субъектилердин (юридикалык жактардын) саны, <i>бирдик</i>	4176	4012	3535	4291	4568
Бажы көзөмөлүнө кирген 100 субъектиге карата бажы көзөмөлүнүн натыйжалуу коэффициенти, ($K_{\text{РТК}}$)	32.6	41.5	32.7	52.4	77.6

Булак: Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын жана Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Бажы статистикасы. - Кирүү режими: <https://www.customs.gov.kg/?lang=ru>. [Электрондук ресурс] /. - Кирүү режими: <https://www.minfin.kg/>. – башкы беттен.

* административдик укук бузуулар гана эсепке алынат

3.6-таблицадагы маалыматтарды талдоонун негизинде 2022-жылы 100 чарбакер субъектиге (юридикалык жактарга гана) карата бажы көзөмөлүнүн натыйжалуу коэффициенти 2018-жылга салыштырмалуу 2,4 эсеге, ал эми 2021-жылга салыштырмалуу 48,1%га өскөндүгүн көрсөттү.

3.7-таблицага ылайык, 2022-жылы 2018-жылдын базалык жылына салыштырмалуу республика боюнча бажы карызы 2,5 эсеге, же 303,4 млн сомго, ал эми өткөн 2021-жылга салыштырмалуу 4,8%га, же 22,9 млн сомго көбөйгөн, бул жагдай бажы органдарынын иш-аракетин гана эмес, ошондой эле бүткүл эл чарбасынын абалын мүнөздөйт. Демек, 2022-жылы бажы төлөмдөрү жана жыйымдары боюнча карыздын коэффициенти 2018-жылга салыштырмалуу 0,2 пунктка көбөйдү, бирок өткөн 2021-жылга салыштырмалуу 0,3 пунктка төмөндөп, белгилүү бир натыйжалуулукту көрсөткөн.

3.7- таблица. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасындагы бажы төлөмдөрү жана жыйымдар боюнча карыздын коэффициенти.

Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022
Бажы төлөмдөрү жана жыйымдар боюнча карыз, <i>миллион сом</i>	199.8	510.1	675,0	480.3	503.2
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматы тарабынан өндүрүлгөн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин иш жүзүндөгү бажы кирешелери, <i>млн.</i>	41671.9	43296.2	28902.9	46888.3	74310.7

Өндүрүлгөн 100 сомго бажы төлөмдөрү жана жыйымдар боюнча карыздын катышы ($K_{зтп}$)	0.5	1.2	2.3	1.0	0.7
--	-----	-----	-----	-----	-----

Булак: Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын жана Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Бажы статистикасы. - Кирүү режими: <https://www.customs.gov.kg/?lang=ru>. [Электрондук ресурс] / - Кирүү режими: <https://www.minfin.kg/>. – башкы беттен.

3.8- таблицадагы эсептөөлөр көрсөткөндөй, 2022-жылы кайтарып алууга мүмкүн болбогон бажы карызынын коэффициенти базалык 2018-жылга салыштырмалуу 0,05 пунктка, ал эми 2021-жылга салыштырмалуу 0,05 пунктка азайган. Каралып жаткан мезгил ичинде бул коэффициент 2019-жылы эң төмөнкү мааниге ээ, ал эми эң жогорку көрсөткүчү 2018-жылы жана 2021-жылы болгон.

3.8- таблица. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасындагы бажы төлөмдөрү жана жыйымдары боюнча кайтарып алууга мүмкүн болбогон карыздын деңгээли.

Көрсөткүчтүн аты	2018		2019	2020	2021	2022
Бажы төлөмдөрү жана жыйымдар боюнча кайтарып алууга мүмкүн болбогон карыз, <i>миллион сом</i>	28.5		18.5	64.4	69.5	46.7
Бажы төлөмдөрү жана жыйымдар боюнча карыз, <i>миллион сом</i>	199.8		510.1	675,0	480.3	503.2
Бажы төлөмдөрү жана салыктары боюнча кайтарып алууга мүмкүн болбогон карыздын коэффициенти ($K_{бзтп}$)	0.14		0,04	0.09	0.14	0.09

Булак: Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын жана Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс]/Бажы статистикасы.-Кирүү режими: <https://www.customs.gov.kg/?lang=ru>. [Электрондук ресурс]/.-Кирүү режими: <https://www.minfin.kg/>. – башкы беттен.

Бул учурда республиканын бажы органынын ишинин натыйжалуулугу аныкталган укук бузуулардын жана кылмыштардын санынын азайышы менен, ошол эле учурда бажы кирешелеринин кошумча көлөмүн сактоо же көбөйтүү менен жогорулайт, б.а. сунуш кылынган коэффициенттин мааниси төмөндөшү зарыл.

3.9- таблица. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын укук коргоо органдарынын ишинин натыйжалуулугунун көрсөткүчү.

Көрсөткүчтүн аты	2018	2019	2020	2021	2022
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматы тарабынан аныкталган укук бузуулардын жана кылмыштардын саны, бардыгы, <i>бирдик</i>	1601	1893	1371	2420	3802

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын укук коргоо ишинин натыйжалары боюнча мамлекеттик бюджетке кошумча кирешелердин жалпы суммасы, млн.	238.3	243.9	106.4	243.5	589.3
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын укук коргоо ишинин натыйжалуулугунун коэффициенти ($K_{\text{рпд}}$)	6.7	7.8	12.9	9.9	6.4

Булак: Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын жана Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Бажы статистикасы. - Кирүү режими: <https://www.customs.gov.kg/?lang=ru>. [Электрондук ресурс] /. - Кирүү режими: <https://www.minfin.kg/>. – башкы беттен.

3.9- таблицадагы маалыматтарды талдоо көрсөткөндөй, 2022-жылы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын укук коргоо органдарынын ишинин натыйжалуулугу беш жылдыкта өзүнүн эң жакшы маанисин көрсөткөн, анткени коэффициент базалык 2018-жылга салыштырмалуу 4,5%га, 2021-жылга карата - 35,3%га, ал эми 2020-жылдын эң жогорку көрсөткүчүнө салыштырмалуу – 2,0 эсеге төмөндөгөн.

Ошентип, жыйынтыктап айтсак, улуттук бажы мыйзамдарын колдонуу максатка ылайыктуу, ал натыйжалуу болгондо ЕАЭБге мүчө-мамлекеттердин улуттук мыйзамдарына жүктөлгөн жүк азаят, бул интеграциялык бирикменин ишин кыйла натыйжалуу, бирдиктүү жана ырааттуу кылат.

КОРУТУНДУ

Теориялык изилдөөлөрдүн жана алынган илимий натыйжалардын негизинде төмөнкүдөй корутундулар түзүлдү:

1. Бажы көзөмөлү мамлекеттик көзөмөлдүн түрлөрүнүн бири болуп саналат. Илимий жана атайын адабияттарда, ошондой эле мыйзамдык деңгээлде берилген бажылык көзөмөлдү аныктоого болгон мамилени талдоо жана салыштыруу бул түшүнүк боюнча автордун позициясын кеңири жана тар мааниде көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.
2. Кыргызстанда бажы органдарынын ишинин жана бажы көзөмөлүн жүзөгө ашыруунун укуктук негизин Кыргыз Республикасынын Конституциясы; ЕАЭБ жөнүндө келишим, ЕАЭБ Бажы кодекси; Кыргыз Республикасынын бажы иши чөйрөсүнө тиешелүү мыйзамдары жана мыйзам алдындагы актылары, ошондой эле эл аралык келишимдер түзөт.
3. Учурда 183 мамлекет мүчө болгон Дүйнөлүк Бажы Уюму улуттук экономикалык жыргалчылыкты колдойт жана анын мүчөлөрүн коргоого алат, бул эл аралык сооданын кеңейишине жана тереңдешине шарт түзөт.
4. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын ишинин экономикалык көрсөткүчтөрү тышкы экономикалык иштин учурдагы абалына түздөн-түз көз каранды, анын негизги максаттарынын бири эл аралык соодадан

жана операциялардан түшкөн салыктарды, ошондой эле КНСИ жана акциздерди жыйноо жолу менен салык жана бажы органдарынын ортосундагы мамлекет тарабынан белгиленген башкаруунун мыйзамдык бөлүнүшүнө ылайык республиканын консолидацияланган бюджетинин киреше бөлүгүн камсыз кылуу болуп саналат.

5. Изилдөөлөрдүн негизинде учурда Кыргызстандын бажы органдарынын иштешине жана жалпысынан бажы көзөмөлүн ишке ашырууга эң чоң таасирин тийгизген негизги көйгөйлөрдүн топтору аныкталды.

6. Бажы көзөмөлүнүн натыйжалуулугун баалоодо ар кандай ыкмалар бар, бул бажы көзөмөлүнүн негиздеринин дифференциаланышы менен шартталган. Диссертациялык изилдөөдө Кыргыз Республикасындагы бажы көзөмөлүнүн натыйжалуулугун комплекстүү баалоо үчүн сунушталган методология Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматынын ишмердүүлүгүн талдоого негизделген жана тутумдук-функционалдык мамиле өңүтүнөн аныкталат, мында Кыргызстандын ЕАЭБге киришинин шартында экономикалык (фискалдык), көзөмөлдүк жана укук коргоо функциялары негизги болуп саналат.

7. Диссертациялык изилдөөнүн темасына туура келген ЕАЭБдин иштешинин шартында Кыргызстандын бажы мамилелерин өнүктүрүүнүн олуттуу багыттарынын бири Биримдиктин алкагында бажы көзөмөлүн жүргүзүү тартибин унификациялоо болуп саналат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалар төмөнкү практикалык сунуштарды берүүгө негиз түзөт:

1. Кыргызстанда мамлекеттик бажы кызматын өнүктүрүү жана бажы көзөмөлүн өркүндөтүү боюнча сунушталган негизги багыттарды ишке ашыруу ЕАЭБ дин 2025-Стратегиясынын алкагында республиканын бажы тармагында орун алган көйгөйлөрдү түзүүгө жана бажы көзөмөлүнүн натыйжалуулугун камсыздоого жардам берет.

2. Диссертациялык иште сунушталган Кыргыз Республикасында бажы көзөмөлүнүн натыйжалуулугун комплекстүү баалоо методологиясын киргизүү белгилүү бир мезгил аралыгында бажы көзөмөлүн жүргүзүүдө бажы органдарынын ишин так жана объективдүү сыпаттоого көмөктөшөт.

3. ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин бажы кызматтарынын бажы көзөмөлдүк функцияларын жүзөгө ашырууда сунушталып жаткан концептуалдык моделин практикага киргизүү ЕАЭБдин бажы чек арасы аркылуу товарларды өткөрүү тартибин жана эрежелерин сактоонун зарыл деңгээлин, бажы кирешелерин жыйноо боюнча пландык маанилерди, ошондой эле ЕАЭБ мыйзамдарында белгиленген бажы операцияларын жүргүзүүнүн максималдуу мөөнөтүн камсыз кылууга жардам берет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Тургунбекова, К. Т.** Необходимость таможенного контроля для экономики страны [Текст] / К. Т. Тургунбекова // Актуальные вопросы современной экономики. – Махачкала, 2021. - № 10. - С. 517-521. <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=47174183>.
2. **Тургунбекова, К. Т.** Автоматизация таможенных технологий как условие эффективного таможенного менеджмента [Текст] / К. Т. Тургунбекова, Ш. Ф. Миликбекова, Н. К. Суйналиева // Наука и инновационные технологии. - 2021. - № 2 (19). – С. 185-189. <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=47330239>.
3. **Тургунбекова, К. Т.** Анализ функционирования системы таможенных органов Кыргызстана в условиях членства страны в ЕАЕС [Текст] / К. Т. Тургунбекова // Вестник Кыргызского Государственного Университета Строительства, транспорта и Архитектуры им. Н. Исанова. – 2022. - № 2-3(76). - С. 1024-1033. <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=49399748>.
4. **Тургунбекова, К. Т.** Роль цифровизации в ускорении таможенного контроля [Текст] / К. Т. Тургунбекова, А. А. Бексултанов // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - 2022. - № 4 (39). <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=5377538>.
5. **Тургунбекова, К. Т.** Текущая ситуация и перспективы информационное обеспечение таможенной деятельности по управлению [Текст] / К. Т. Тургунбекова, Д. К. Красиков // Наука и инновационные технологии. - 2023. - № 2 (27). – С. 306-311. <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=54683526>.
6. **Тургунбекова, К. Т.** Развитие таможенного контроля в Кыргызской Республике [Текст] / К. Т. Тургунбекова, Н. А. Акылбекова, Б. А. Айдаркулова // Наука и инновационные технологии. - 2023. - [№ 1 \(26\)](#). – С. 312-318. <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=54773399>.
7. **Тургунбекова, К. Т.** Таможенный контроль и его место в таможенном администрировании [Текст] / К. Т. Тургунбекова // Экономика и бизнес: теория и практика. – Новосибирск, 2024. - № 1-2 (107). – С. 154-156, <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=60271540>.
8. **Тургунбекова, К. Т.** Инструменты таможенного контроля и их развитие [Текст] / К. Т. Тургунбекова // Экономика и бизнес: теория и практика. – Новосибирск, 2024. - № 1-2 (107). – С. 157-160, <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=60271615>.

**Тургунбекова Каухар Тургунбековнанын 08.00.10 - каржы, акча
жүгүртүү жана насыя адистиги боюнча экономика илимдеринин
кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн сунушталган “Кыргыз
Республикасындагы бажы көзөмөлүн өнүктүрүү” темасындагы
диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: Бажы көзөмөлү, бюджеттик көзөмөл, мамлекеттик көзөмөл, бажылык текшерүү, экспертиза, укук бузуулар, Евразиялык экономика биримдиги.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасында бажы көзөмөлүнүн иштешинин жана өнүгүшүнүн теориялык, методологиялык, уюштуруучулук, ченемдик-укуктук жана практикалык аспектилери.

Изилдөөнүн максаты: Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты системалуу теориялык, институттук, укуктук, экономикалык, статистикалык, жана эмпирикалык талдоонун негизинде Кыргыз Республикасында бажы көзөмөлүн анадан ары өнүктүрүү жана өркүндөтүү боюнча концептуалдык жоболорду жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөө ыкмалары: Изилдөө жалпы илимий методдорду системалуулукту, логикалык анализди жана синтезди колдонуу менен жүргүзүлдү, бул изилдөөчү объектинин негизги көйгөйлөрүн жана өнүгүүсүн баяндамаларда, окуу материалдарында, диссертацияларда, монографияларда, макалаларда изилдөөгө жана аныктоого мүмкүндүк берди. Изилдөөнүн материалдары кыргыз жана чет элдик окумуштуулардын бажы иши жаатындагы илимий эмгектери болгон.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий жаңылыгы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бажы кызматын башкаруунун жаңы ыкмаларын жана өнүктүрүүнүн негизги багыттарын, ошондой эле бажы көзөмөлүн өркүндөтүүнү теориялык жактан негиздеп, практикалык жактан иштеп чыгууда турат.

Алынган жыйынтыктар: Диссертациялык иште теориялык жана практикалык мүнөздө берилген сунуштарды Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети, Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги, Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлиги, Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы тарабынан ЕАЭБ дин иштешинин шартында бажы көзөмөлүн өркүндөтүү боюнча иш чараларды иштеп чыгууда колдонууга болот.

Колдонуу даражасы: Диссертациялык изилдөөнүн бажы көзөмөлүнүн жаңы ыкмаларын колдонууга негизделген сунуштары жана корутундулары мамлекет тарабынан бажы көзөмөлүнүн негиздүүлүгүн жана объективдүүлүгүн жогорулатууга көмөктөшөт.

РЕЗЮМЕ

диссертации Тургунбековой Каухар Тургунбековны на тему: «Развитие таможенного контроля в Кыргызской Республике» представленная на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.10 - финансы, денежное обращение и кредит

Ключевые слова: таможенный контроль, бюджетный контроль, государственный контроль, таможенная проверка, экспертиза, контроль, нахождение, реэкспорт товаров, таможенные органы, ущерб, правонарушение, преступление, «зеркальной» статистики, система, сектор.

Объект исследования: Выступает совокупность социально-экономических и правовых отношений, возникающих в связи с осуществлением развитием таможенного контроля в Кыргызской Республике.

Предмет исследования: Теоретические, методические, организационные, нормативно- правовые и практические аспекты функционирования и развития таможенного контроля в Кыргызской Республике.

Цель исследования. Основной целью диссертационного исследование является выработать на базе системного теоретического, институционально-правового, экономико- статистического и эмпирического анализа, концептуальные положения и практические рекомендации по дальнейшему развитию и совершенствованию таможенного контроля в Кыргызской Республике.

Методы исследования. Исследование осуществлялось с использованием общенаучных методов – системности, логического анализа и синтеза, позволивших выявить основные проблемы и тенденции развития изучаемого объекта. Исследованы и раскрыты в различных аналитических докладах, учебных материалах, диссертационных работах, монографиях, статьях. Материалами исследования послужили научные труды отечественных и зарубежных ученых в области таможенного дела.

Научная новизна результатов диссертационного исследования в целом заключается в теоретическом обосновании и практической разработке новых способов управления и основные направления развития Государственной таможенной службы и совершенствования таможенного контроля в Кыргызстане

Полученные результаты. Предложенные рекомендации теоретического и практического характера могут быть использованы Жогорку Кенешем КР, Кабинетом министров КР, Министерством финансов КР, Министерством экономики и коммерции КР, Государственной таможенной службой при Министерстве финансов КР при разработке мер и мероприятий по совершенствованию таможенного контроля в условиях функционирования ЕАЭС.

Степень использования: реализация предложений, базирующихся на применении новых методов таможенного контроля и выводов данного исследования, будет способствовать повышению обоснованности и объективности таможенного контроля данной отрасли со стороны государства, Министерства экономики и коммерции, Министерства финансов КР.

SUMMARY

**dissertation of Turgunbekova Kauhar Turgunbekovna on the topic
“Development of customs control in the Kyrgyz Republic” presented for the
degree of candidate of economic sciences in the specialty 08.00.10- finance,
money circulation and credit**

Key words: customs, customs control, customs inspection, risk management system, Eurasian Economic Union.

Object of research: This is a set of socio- economic and legal relations that arise inconnection with the development of customs control in the Kyrgyz Republic.

Subject of research: Theoretical, methodological, organizational regulatory and practical aspects of the functioning and development of customs control in the Kyrgyz Republic.

Purpose of the research: The main goal of the dissertation research is to develop , on the basis of systemic theoretical, institutional, legal, economic, statistical and empirical analysis, conceptual provisions and practical recommendations for the further development and improvement of customs control in the Kyrgyz Republic.

Research methods: the research was carried out using general scientific methods systematicity, logical, analysis, which made it possible to identify the main problems and development trends of the object under study. Researched and disclosed in various analytical reports, educational materials, dissertations, monographs, articles. The research materials were the scientific works of domestic and foreign scientists in the field of customs affairs.

The scientific novelty of the results of the dissertation research as a whole lie in the theoretical justification and practical development of new management methods and the main direction of development of the State customs Service and improvement of customs control in Kyrgyzstan.

Results obtained: The proposed recommendations of a theoretical and practical nature can be used by the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic, the cabinet of Ministers of the Kyrgyz Republic, the Ministry of Economy and Commerce of the Kyrgyz Republic, the State Customs Service under the Ministry of Finance of the Kyrgyz Republic when developing measures and activities to improve customs control in the context of the functioning of the EAEU.

Degree of use: the implementation of proposals based on the application of new methods of customs control and the conclusions of this study will help to increase the validity and objectivity of customs control of this industry by the state the Ministry of Economy of the Kyrgyz Republic, the Ministry of Finance of the Kyrgyz Republic.

Application area: The main results of the work can be used by the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic, the cabinet of Ministers of the Kyrgyz Republic, the Ministry of Economy and Commerce of the Kyrgyz Republic, the State Customs Service under the Ministry of Finance of the Kyrgyz Republic.